

University of Groningen

Een draaiboek voor inclusieve begraafplaatsen en crematoria in diverse samenlevingen

Beebeejaun, Yasminah; House, Danielle; Jedan, Christoph; Kmec, Sonja; Knapskog, Marianne; Maddrell, Avril ; McClymont, Katie; Nordh, Helena; Uteng, Tanu Priya; Venbrux, Eric

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Publication date:
2022

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Beebeejaun, Y., House, D., Jedan, C., Kmec, S., Knapskog, M., Maddrell, A., McClymont, K., Nordh, H., Uteng, T. P., Venbrux, E., Westendorp, M., & Wingren, C. (2022). *Een draaiboek voor inclusieve begraafplaatsen en crematoria in diverse samenlevingen: Onderzoeksrapport*. University of Luxembourg.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**Een draaiboek voor inclusieve
begraafplaatsen en crematoria
in diverse samenlevingen**

Onderzoeksrapport

Een draaiboek voor inclusieve begraafplaatsen
en crematoria in diverse samenlevingen

Uitgever

Universiteit van Luxemburg

Datum

2022

Inhoud

Deel 1	Inleiding	4
Deel 2	Samenvatting	8
Deel 3	Achtergrondinformatie	12
	De case studies	13
	Coronapandemie	16
Deel 4	Belangrijkste bevindingen	17
	Uitdagingen voor inclusieve begraafplaats en crematoriumdiensten	18
	Voorbeelden van <i>best practices</i>	31
Deel 5	Conclusie	43
	Belangrijkste referenties	46
	De auteurs	49
	Dankwoord	50

Deel 1

Inleiding

Het Europees actieplan voor integratie en inclusie beoogt de bevordering van de interculturele dialoog, een beter begrip tussen gemeenschappen (waaronder religieuze gemeenschappen), de bestrijding van xenofobie, werken met diversiteit en begeleiding van professionals op het gebied van cultureel bewustzijn (Europese Commissie 2016; 2020). Dit rapport behandelt gemeentelijke begraafplaatsen en crematoria als openbare ruimten en diensten, die een belangrijke rol kunnen spelen om alle burgers en inwoners het gevoel te geven dat zij erbij horen en om de dialoog en het begrip te bevorderen tussen verschillende seculiere, religieuze en culturele gemeenschappen in de steeds diverser wordende Europese dorpen, steden en gemeenschappen.

Dit rapport presenteert bevindingen van een door HERA (Humanities in the European Research Area) gefinancierde studie van acht middelgrote gemeenten in zes Noordwest-Europese landen: Cork (Ierland), Drammen (Noorwegen), Dundee (Schotland, VK), Leeuwarden en Maastricht (Nederland), Luxemburg-Stad (Luxemburg), Eskilstuna en Umeå (Zweden). Het toezicht op openbare begraafplaatsen en crematoria verschilt per land, waarbij de gemeente doorgaans de belangrijkste dienstverlener is, maar de case studies omvatten gemengde voorzieningen, bijvoorbeeld in Dundee waar het crematorium commercieel geëxploiteerd wordt. In Noorwegen en Zweden houdt de nationale kerk toezicht op begraafplaatsen en crematoria, maar worden tevens voorzieningen getroffen voor zowel religieuze als seculiere behoeften van minderheden.

De belangrijkste bevindingen die hier worden gepresenteerd zijn afkomstig van de acht case studies, maar zijn ook gebaseerd op inzichten uit naburige steden, hun bredere nationale context en een voorafgaande studie van Engeland en Wales (zie Maddrell et al. 2018). Het materiaal voor dit rapport werd verzameld in 2019-2022 door middel van het (kwa indeling) ruimtelijk en fotografisch in beeld brengen van begraafplaatsen en crematoria. In elke gemeente hebben wij interviews afgenomen van deskundigen en individuele gebruikers van faciliteiten, discussies gevoerd met focusgroepen en verschillende publieksactiviteiten ontplooid omtrent de bevindingen waar ambtenaren en gekozen vertegenwoordigers van de gemeente, personeel van begraafplaatsen en crematoria, geestelijken en leden van religieuze organisaties, belanghebbenden en lokale meerderheids- en minderheidsgemeenschappen aan deelnamen. Om redenen van privacy zijn alle deelnemers die geciteerd worden in dit rapport geanonimiseerd.

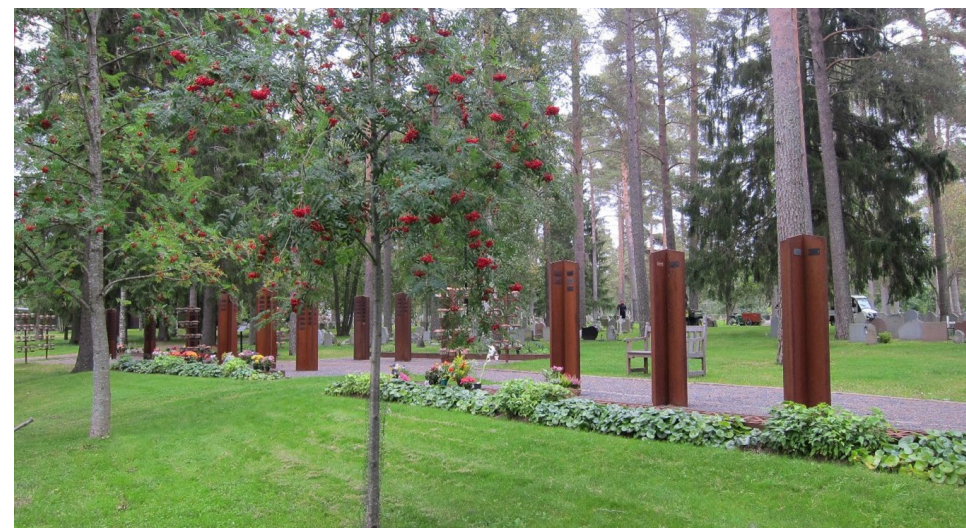
De “juiste” soort begrafenis, crematie en bijbehorende rituelen zijn van belang in verband met een respectvolle en waardige behandeling van de overledene en de nabestaanden. Naarmate samenlevingen meer cultureel divers worden, geldt dat ook voor de vereisten voor uitvaartruimten en -praktijken.

Censusgegevens wijzen op een toenemende etnisch-religieuze diversiteit in zowel kleinere als grote stedelijke gebieden (zie afbeelding 4). Uit eerdere studies is gebleken dat grotere stedelijke gemeenten doorgaans beter zijn toegerust om te voorzien in uiteenlopende behoeften op het gebied van begraafplaatsen, crematoria en daaraan gerelateerde wensen. Deze behoeften nemen echter zowel in middelgrote als in grote gemeenten toe.

Hoewel veel dienstverleners ernaar streven om zo goed mogelijk tegemoet te komen aan de behoeften van meerderheden en minderheden, wijst dit onderzoek op verschillende uitdagingen in de praktijk. Vaak hebben die te maken met bestuurlijke, financiële en/of personele kwesties en onvoldoende begrip voor het belang van uiteenlopende uitvaartpraktijken. Het is opmerkelijk dat het aanbod van begraafplaatsen en crematoria tussen en binnen Europese landen verschilt en dat het aanbod voor uiteenlopende etnisch-religieuze groepen verschillend en ontoereikend kan zijn. Verder is er naast behoefte aan het begrip van verschillende religieuze en culturele praktijken behoefte aan inzicht in de uiteenlopende behoeften binnen etnisch-religieuze groepen (bv. confessionele en regionale verschillen) en hoe deze worden beïnvloed door lokale en persoonlijke omstandigheden.

Het onderzoeksproject CeMi belicht de uiteenlopende culturele en religieuze behoeften wat betreft funeraire behoeften in Noordwest-Europa, de daarmee gepaard gaande uitdagingen en de verschillende manieren waarop zowel gemeenschappen als dienstverleners (bv. beheerders van begraafplaatsen-crematoria, stadsplanners en begrafenisondernemers) hierop inspelen, wat kan bijdragen tot de inclusiestrategie van de EU.

Wij stellen dat inclusieve begraafplaatsen, crematoria en herdenkingsplekken een noodzakelijk maar momenteel verwaarloosd onderdeel zijn van het begrip van inclusieve en geïntegreerde openbare ruimten en de bredere multiculturele samenleving.

Afbeelding 1. Strooiweide, met daarachter een begraafplaats, Umeå, Zweden.

Op basis van uitgebreid onderzoek met lokale gemeenschappen en dienstverleners in de acht case study locaties geeft dit rapport een overzicht van de uitdagingen, voorbeelden van best practices en creatieve mogelijkheden voor culturele integratie en interculturele dialoog via begraafplaatsen en crematoria, en hun dienstenaanbod. Wij stellen dat inclusieve begraafplaatsen, crematoria en herdenkingsplekken een noodzakelijk maar momenteel verwaarloosd onderdeel zijn van het begrip van inclusieve en geïntegreerde openbare ruimten en de bredere multiculturele samenleving. Het aanpakken van deze problemen zal bijdragen aan een groter sociaal welzijn en meer inclusieve openbare ruimten en cultuur.

Wij danken iedereen die aan het onderzoek heeft meegewerkt en hopen dat dit rapport van waarde is voor lokale en nationale dienstverleners, planners en beleidsmakers, alsook voor de vertegenwoordigde gemeenschappen in de gemeenten van de case studies. Wij hopen ook dat deze bevindingen tot nadenken aanzetten en relevant zijn in een ruimere Europese context.

Deel 2

Samenvatting

Waardige zorg voor de doden is een universele behoefte en een universeel recht

Gemeentelijke begraafplaatsen en crematoria:

- Zijn belangrijke symbolische openbare ruimten voor de levenden en de doden
- Vallen binnen nationale en lokale wettelijke en bestuurlijke kaders
- Belichamen bredere publieke waarden zoals gelijkheid en inclusie
- Dienen te voorzien in uiteenlopende lokale behoeften in multiculturele samenlevingen, met inbegrip van uiteenlopende seculiere en religieuze funeraire eisen en wensen
- Hebben baat bij contact en dialoog met plaatselijke gemeenschappen en geloofsgroepen
- Zijn mogelijke plaatsen waarin verschillende mensen samengebracht kunnen worden om sociale interactie en cultureel begrip te bevorderen
- Kunnen belangrijke groene recreatieve ruimten bieden en een ecologische bijdrage leveren – maar dit gebruik kan ook tot spanningen leiden met rouwenden

Inclusieve begraafplaats- en crematoriumdiensten vereisen:

- Betrokkenheid bij en dialoog tussen lokale meerderheids- en minderheidsgemeenschappen
- Contact en overleg met de gemeenschap over het huidige en toekomstige aanbod
- Regelmatige toetsing van nationale en lokale regelgeving, bv. Audits inzake inclusiviteit
- Langetermijnplanning in het licht van demografische ontwikkelingen
- Zorgvuldig ontwerp, inclusieve indeling, neutrale iconografie en flexibele rituele ruimten
- Duidelijke richtlijnen voor vrijetijdsgebruik, met name het uitlaten van honden, en/of zonering van recreatiegebieden
- Tijdige dienstverlening (ook buiten kantooruren)

Afbeelding 2. Sint Eskilsbegraafplaats in Eskilstuna, Zweden, met Allerheiligenavond.

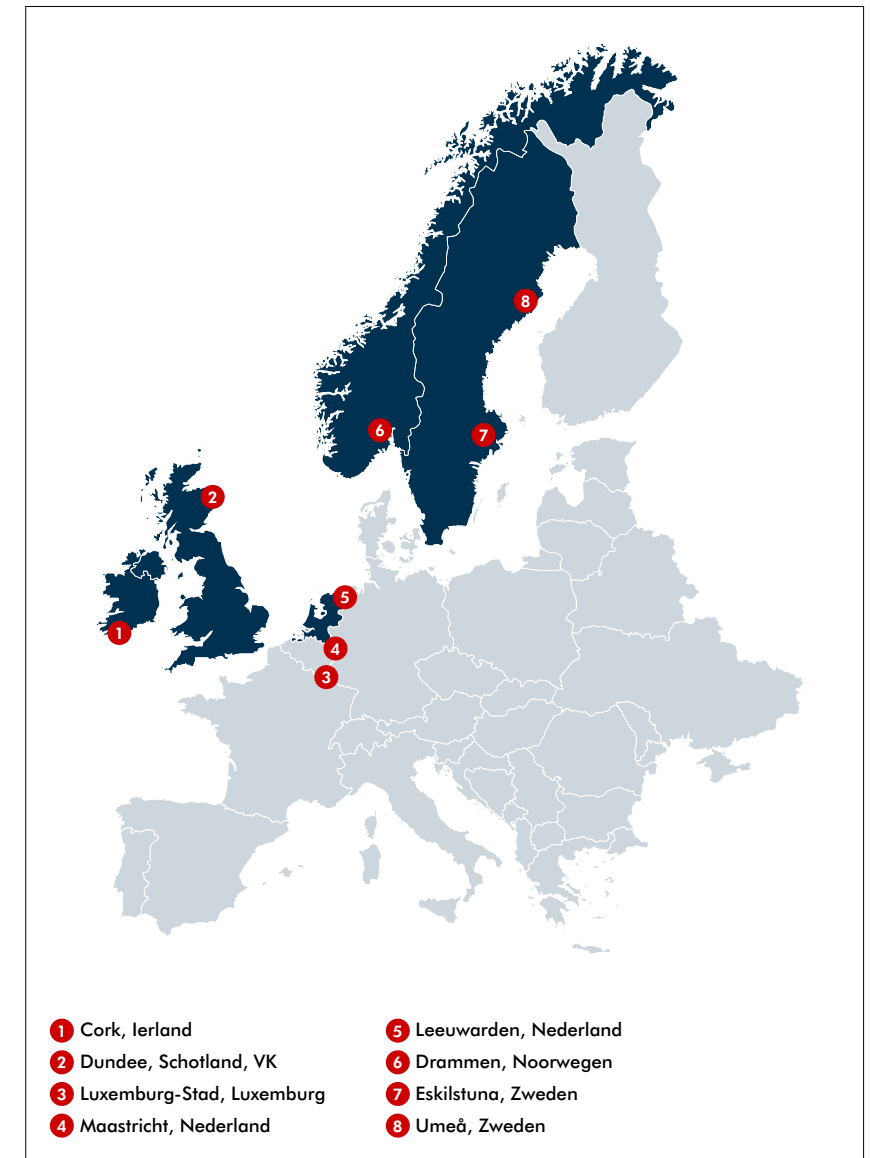
- Een gepland betaalbaar aanbod voor geloofsgroepen die voortdurende grafrituelen nodig hebben
- Toegang tot bezichtiging/inleiding van de crematie indien dit verzocht wordt
- De vrijheid om gecremeerde overblijfselen uit het crematorium te verwijderen en elders te plaatsen
- Een goede verbinding met het openbaar vervoer en voldoende parkeergelegenheid
- Plaatselijke faciliteiten zoals toiletten en wachtkamers
- Een aanbod van seculiere ruimten en ruimten voor uiteenlopende plaatselijke geloofsgemeenschappen
- Een milieuvriendelijk aanbod

Evenementen, openbaar overleg, vrijwilligersprogramma's en sociale ruimten zoals cafés kunnen helpen om verschillende lokale gemeenschappen met elkaar in contact te brengen en begrip tussen deze groepen te bevorderen.

Deel 3

Achtergrondinformatie

De case studies

Afbeelding 3. Kaart van case study locaties.

Voor de studie van acht gemeenten uit zes landen werd een benadering aan de hand van case studies gebruikt: Cork (Ierland), Drammen (Noorwegen), Dundee (Schotland, VK), Leeuwarden en Maastricht (Nederland), Luxemburg-Stad (Luxemburg), Eskilstuna en Umeå (Zweden), plus een pilot study in Groningen (Nederland). Gemeenten van ongeveer dezelfde grootte met aanzienlijke populaties van migranten en/of gevestigde minderheden werden gekozen uit zes Noordwest-Europese landen met een vergelijkbare christelijke achtergrond en seculiere culturele normen.

Case studies	Bevolking	Minderheidsbevolking	Year
Cork Ierland	125,657*	14%	2016
Drammen Noorwegen	68,945	22%	2019
Dundee Schotland, VK	148,750	10%	2018
Eskilstuna Zweden	105,924	26%	2019
Leeuwarden Nederland	124,481	17%	2021
Luxemburg-Stad Luxemburg	122,273	71%	2019
Maastricht Nederland	120,227	33%	2021
Umeå Zweden	127,119	12%	2019

Afbeelding 4. Demografische gegevens case studies (bron: gebaseerd op Nordh et al. 2021).

*Door een grenswijziging in 2019 nam de bevolking toe tot 210.000.

De case study gemeenten hebben een bevolking van 100.000-130.000 inwoners (met Drammen met 69.000 en Dundee met 148.000 als uitschieters), met migranten- en/of minderhedenpopulaties die variëren tussen ongeveer 10% (Dundee) en 33% (Maastricht), waarbij de stad Luxemburg een duidelijke uitschieter is met 71% van de bevolking van elders buiten Luxemburg.

De samenstelling van de bevolking van al onze case study locaties varieert vanwege hun eigen specifieke geschiedenis. Het hoge percentage migranten in Luxemburg kan bijvoorbeeld worden verklaard door bilaterale overeenkomsten met Portugal, Spanje en Joegoslavië vanaf de jaren zeventig; de economische groei sinds de jaren tachtig, voornamelijk in de financiële en IT-sector; en de status van Luxemburg-Stad als een van de drie hoofdsteden van de EU en thuisbasis van EU-instellingen.

De grootste minderheidsgroepen in Luxemburg-Stad zijn dan ook Frans (17%), Portugees (11%), Italiaans (6,9%), Belgisch (4,1%) en Duits (3,7%). De grootste minderheden van Leeuwarden worden daarentegen beïnvloed door toerisme/eigendom tweede woningen (uit buurland Duitsland, 2%) en door historische koloniale banden en handel: Indonesië/Molukken (1,8%), Nederlandse Antillen (1,3%), Suriname (1,2%), Curaçao (1%) en Marokko (0,9%). Om vergelijkbare historische redenen is 4% van de bevolking in Dundee Aziatisch/Brits-Aziatisch. Eskilstuna wordt het meest gekenmerkt door de meer recente vestiging van vluchtelingen, waaronder: Irakezen (5,4%), Syriërs (3,6%), Somaliërs (1,9%) en Eritreeërs (0,8%), alsook migranten uit buurland Finland (4%).

Coronapandemie

De gevolgen van de coronapandemie en de door de overheid opgelegde beperkingen op reizen, samenkomsten enz. liepen in de case study landen en de verschillende gemeenschappen binnen de landen uiteen. Met name migranten- en minderheidsgemeenschappen werden negatief beïnvloed door een onevenredige vertegenwoordiging in (a) essentiële beroepen (bv. artsen, verpleegkundigen, personeel van het openbaar vervoer en in supermarkten) en (b) woongebieden met een grote sociale achterstand (Islam en Netto 2020).

Terwijl het onderwerp van inclusieve begraafplaatsen en crematoria door de pandemie op de voorgrond werd geplaatst, versterkten sommige pandemische voorschriften de meerderheidsnormen en maakten zij gelijke behandeling nog moeilijker. Zie onze blogpost in vier talen over de noodzaak om in de context van de pandemie rekening te houden met de religieuze funeraire behoeften van minderheden: <https://cemi-hera.org/diverse-funetary-needs-at-a-time-of-crisis-reflections-on-covid19-in-multicultural-europe/>

Tijdens de pandemie werden de geplande publieksactiviteiten stopgezet en interviews e.d. geannuleerd of uitgesteld, en het team schakelde waar mogelijk over op online interviews en enquêtes, en nam de ervaringen met de pandemie op in de gegevensverzameling.

Deel 4

Belangrijkste bevindingen

Uitdagingen voor inclusieve begraafplaats- en crematoriumdiensten

De uitdagingen voor inclusieve begraafplaats- en crematoriumdiensten variëren per land en per *case study*, maar de belangrijkste gedeelde uitdagingen zijn onder meer:

- Nationaal/plaatselijk beleid van hergebruik van graven versus religieuze voorschriften betreffende eeuwigdurende graven
- Nationale voorschriften die begraven in lijkwaden verbieden en/of de toegang tot afzonderlijke delen van begraafplaatsen beperken
- Nationale voorschriften die de verwijdering van gecremeerde resten uit het crematorium en/of de aangewezen begraafplaats verbieden (of een speciale toestemming voor verwijdering vereisen)
- Openbare diensten die alleen van maandag tot vrijdag beschikbaar zijn (begraafplaatsen, crematoria en aanverwante diensten zoals van artsen, ambtenaren van de burgerlijke stand, lijkschouwers) voldoen niet aan de behoeften van geloofsgroepen die een onmiddellijke begrafenis of crematie wensen
- Dienstverleners moeten zich bewust zijn van “diversiteit binnen diversiteit”, waaronder verschillende denominaties binnen religies en regionale interpretaties van religieuze praktijken, alsmede voorkeuren naar generatie of gender
- Een gebrek aan informatie over het aanbod van uitvaartdiensten door de overheid of de kosten daarvan
- Wanneer uitvaartkosten in rekening worden gebracht, kan het verschil in kosten tussen crematie en begrafenis financiële stress veroorzaken voor degenen die om religieuze redenen een begrafenis wensen, vooral wanneer eeuwigdurende grafrechten extra kosten met zich meebrengen
- Niet flexibel ontwerp, bv. “Harde” landschapsarchitectuur op begraafplaatsen en vaste zitplaatsen in uitvaartcentra
- Gebrek aan faciliteiten voor het bekijken van de crematieoven voor hindoes en sikhs

- Een gebrek aan aanwezigheid van personeel op sommige begraafplaatsen leidt ertoe dat oudere en minderjarige bezoekers zich ongemakkelijk voelen om ze alleen te bezoeken
- Tegenstrijdige betekenissen en belangen toegekend aan graven en begraafplaatsen, bv. Door rouwenden die ze als heilige ruimte beschouwen en recreatieve gebruikers, bv. Mensen die hun hond uitlaten en joggers (zie afbeelding 11)
- Slechte verbinding met het openbaar vervoer (belangrijkste punten: nabijheid en frequentie)
- Onvoldoende parkeergelegenheid voor uitvaarten van leden van grote gemeenschappen
- Onbetrouwbare financieringsstromen wanneer gemeentelijke diensten afhankelijk zijn van nationale/lokale overheidsbudgetten
- Begraafplaatsen en crematoria hebben vaak een lage prioriteit voor gemeenten en plaatselijke planningsbureaus

Dominante normen

Hoewel Europese landen het recht op godsdienstvrijheid en vrijheid van meningsuiting erkennen, kunnen de nationale wetgeving en de dominante culturele normen die tot uiting komen in de infrastructuur en de diensten van begraafplaatsen en crematoria minderheden uitsluiten. Volgens de Zweedse wet is bijvoorbeeld een speciale toestemming vereist om gecremeerde resten te verwijderen en om de as uit te strooien over stromend water, zoals vereist voor hindoes en sikhs; het ontbreken van weekenddiensten kan een onmiddellijke begrafenis voor moslims en crematie voor hindoes verhinderen; en de infrastructuur en architectuur van gemeentelijke begraafplaatsen en crematoria weerspiegelen gewoonlijk het christelijk erfgoed of seculiere normen die door de meerderheid van de inwoners worden gewaardeerd, maar door sommige niet-christelijke of niet-seculiere minderheden als uitsluitend worden ervaren (zie afbeeldingen 1 en 5 b,c hieronder).

Crematie is tegenwoordig wijdverbreid, zij het ongelijk verdeeld over de Europese landen. Crematie is de meest voorkomende praktijk van lijkbezorging in de onderzochte landen, behalve in Noorwegen, waar 44% van de uitvaarten crematies zijn (2019). Repatriëring van de doden (in verzegelde kisten of urnen) is een gangbare praktijk bij sommige migrantengemeenschappen in Europa, bijvoorbeeld Zuid-Aziatische migranten en intra-Europese migranten. De repatriëring van

Afbeelding 5a. Herinneringskaarsen in Eklituna, Zweden. Afbeelding 5b. Detail van kerkhekken met christelijke symbolen (Alpha-Omega), Groningen, Nederland

Afbeelding 5b. Poort met christelijke iconografie, Merl, Luxemburg-Stad.

burgers van derde landen neemt echter af in Europese landen (zoals het Verenigd Koninkrijk en Nederland) naarmate het lokale aanbod voor de behoeften van minderheden verbetert, de kosten van repatriëring toenemen en migrantengezinnen of gezinnen met een migratieachtergrond zich identificeren met hun thuis in Europa (Kardouch-Outmany 2014; Jassal 2015). Dit laatste is vooral gebruikelijk voor kinderen van migranten en latere generaties die in Europa zijn geboren, hoewel sommigen die tot deze “gevestigde” minderheden behoren nog steeds de voorkeur geven aan een transnationale repatriëring van hun lichaam of gecremeerde resten naar plaatsen met een religieuze of familiere betekenis (bv. verstrooiing in de Ganges of begraven in een voorouderlijk graf). De beperkingen vanwege COVID-19, toen de internationale repatriëring van overledenen op grote schaal tijdelijk verboden was, hebben deze tendens verder bestendigd.

Ongelijk aanbod voor minderheden

De begrafeniswetgeving en het formele aanbod voor minderheidsgemeenschappen verschillen per land. Hoewel de meeste gemeenten toezicht houden op openbare begraafplaatsen en crematoria, kunnen diensten door de staat worden gedelegeerd of uitbesteed. In Zweden en Noorwegen houdt de dominante voormalige staatskerk toezicht op begraafplaatsen en crematoria, met een wettelijke verplichting om een aanbod te verzorgen voor seculieren en minderheden; in Nederland en het VK is er een gemengde uitvaartmarkt met zowel openbare als particuliere dienstverleners. In landen waar er geen wettelijk vastgesteld aanbod is voor de geloofspraktijken van minderheden, wordt er op lokaal niveau vaak ad hoc onderhandeld tussen beheerders van begraafplaatsen en crematoria en minderheidsgroepen, wat tot ongelijke resultaten kan leiden. Uit eerdere studies blijkt dat rouwenden zich onbegrepen, gemarginaliseerd en in sommige gevallen bezorgd voelen over het welzijn van hun overledenen als zij niet kunnen voldoen aan de religieuze en culturele vereisten voor hun dierbaren (Maddrell et al. 2018; 2021).

Noorwegen, Zweden en Luxemburg financieren elementaire uitvaartdiensten via de belastingen (zoals ook het geval is in Denemarken en Polen), terwijl uitvaartkosten in andere landen zoals Nederland en het VK een particuliere aangelegenheid zijn (behalve voor degenen die in aanmerking komen voor overheidssuitkeringen). Wanneer particuliere financiering vereist is voor diensten van de uitvaartsector, vormen de kosten een belangrijke factor die ongelijkheden kan vergroten en uitvaartarmoede kan creëren. Dit geldt met name voor geloofsgroepen zoals joden, moslims, orthodoxen en sommige rooms-katholieken die om religieuze redenen eeuwigdurende grafrechten vereisen. De kosten voor eeuwigdurende graven op gemeentelijke begraafplaatsen die in deze studie werden gerapporteerd, varieerden van ongeveer €1.500 tot 10.000. Er kunnen ook lokale belemmeringen zijn voor de toegang tot eeuwigdurende grafrechten in landen waar hergebruik van grafkavels de norm is (bv. Luxemburg) (zie Nordh et al. 2021). Mohammad, een Marokkaanse migrant in Maastricht, legde uit:

“Maar de mensen willen het liefst één keer betalen en van alles af zijn. En degemeente (...) die biedt niet die mogelijkheden. En als ze die je toch geven, dan is het best duur. Dan kom je uit [op] ongeveer 10.000 euro. En dat is duur voor ons. (...) Toen ik de eerste keer hoorde [over] die prijs die zijn hanteren, toen dacht ik: “Hoe kan je profiteren van een dood mens? jullie profijt te halen uit een dood mens? (...) Kijk, in de stukken van de politiek staat altijd: meedoen, participatie, maatwerk voor de mensen. Maar dat noem ik geen maatwerk.”

Een gevoel van marginalisatie of uitsluiting kan worden ervaren door autochtone minderheden zoals de *travellers* in Ierland, wier culturele praktijk van grote grafstenen en uitgebreide grafarchitectuur niet overeenstemt met de normen van de meerderheid of de voorschriften voor begraafplaatsen (zie afbeelding 6).

Er zijn aanwijzingen dat er in Europa en in bepaalde gemeenten steeds meer bewustwording is omtrent, en aandacht voor, de uiteenlopende behoeften wat betreft begraafplaatsen en crematoria. De meest doeltreffende multiculturele dienstverleners zijn goed op de hoogte van de uiteenlopende behoeften van

Afbeelding 6. Graf van een *traveller*, Cork, Republiek Ierland.

verschillende geloofs- en culturele groepen, met inbegrip van lokale variaties en veranderende trends in bevolking en praktijken. Een starre regelgeving kan de opties echter beperken, zoals een beheerder van een begraafplaats in Luxemburg uitlegde: “Op begraafplaatsen heb je urnenbegravenissen, je hebt klassieke kistbegravenissen, en je hebt asverstrooiingen. Daarnaast, niets. ...we hebben geen andere aanvragen vanwege de regelgeving”.

Een klein maar aanzienlijk aantal werknemers van begraafplaatsen en crematoria die wij hebben gesproken, vond ook dat minderheidsgeloofsgroepen zich moeten “voegen” naar de praktijken van de meerderheid. Zo meende een werknemer van een begraafplaats in Drammen dat moslims “kaders” of stoepranden rond de graven plaatsen om de overledene te beschermen tegen mensen die over het graf lopen, maar dat dit in strijd was met de regels van de begraafplaats: “Ze moeten zich aan de regels van de begraafplaats houden, dus als ik ontdek dat ze de graven beginnen te omkaderen, confronteer ik mijn baas, en hij gaat naar zijn baas, die het gaat regelen en daarna een brief naar de nabestaanden zal sturen”. Dit wijst erop dat voorlichting over de betekenis van religieuze vereisten voor bepaalde geloofsgroepen nodig is om het begrip van de uiteenlopende behoeften te vergroten, en dat plaatselijke contacten met minderheidsgeloofsgroepen nodig zijn, evenals een herziening van de voorschriften die kunnen zijn ingegeven door een bepaalde esthetiek onder invloed van de meerderheidscultuur of voor onderhoudsgemak.

In veel gemeenten hebben minderheidsgeloofsgroepen zoals moslims, Baha’i en de Chinese gemeenschap onderhandeld over aparte begraafplaatsen binnen het gemeentelijk aanbod (zie afbeeldingen 8 en 9), maar de procedures hiervoor zijn vaak onduidelijk, het aanbod is ongelijk en het proces duurt vaak lang. In Dundee, bijvoorbeeld, meldde een moslim deelnemer dat zijn gemeenschap pas het gevoel had dat zij hun plannen voor een speciale islamitische begraafplaats konden bevorderen toen een medemoslim tot raadslid werd benoemd en ze tegen hem zeiden: “Kijk, je zit in de raad, nu kun je iets doen”. Een dialoog tussen personeel van gemeentelijke begraafplaatsen en crematoria en plaatselijke geloofsgroepen is van vitaal belang om te zorgen voor een inclusief aanbod, vooral met die groepen wier geloof een bepaalde oriëntatie en/of bescherming van graven of specifieke rituelen vereist, zoals het wassen van lichamen of het bekijken van de crematieoven. Sommige mensen geven echter de voorkeur aan een uitvaart op de begraafplaats van de meerderheid. Nouria, een

onderzoeksparticipant uit Luxemburg, die met haar man uit Algerije is gemigreerd, meldde dat regelingen waren getroffen om haar man automatisch op het moslim-gedeelte van de begraafplaats te begraven: ‘Het belangrijkste was dat het goed verliep, dat hij zijn gebeden kreeg, dat was belangrijk. Maar achteraf bekeken, waarom niet begraven worden naast anderen [niet-moslims]? ...ik ben gelovig en moslim, dat weet iedereen. Maar je moet je aanpassen aan de nieuwe omgeving”. Voor Nouria zou het begraven van haar man op het niet-moslim gedeelte van de begraafplaats staan voor integratie in de plaatselijke gemeenschap. Thoma, een Armeens-christelijke vluchteling uit Syrië in Maastricht, verwoordde hetzelfde idee: “Volgens mij zou het geweldig zijn als een Nederlander en een Armeniër, of een Turk en een Arabier naast elkaar liggen. En als dat in Nederland gebeurt, zou ik een Nederlandse tekst op de grafsteen willen en een Arabische tekst eronder. En voor die naast mij een Turkse tekst met een Nederlandse tekst. Ja, dat zou integratie op zijn best zijn, volgens mij. Het lijkt me heel mooi om de dingen op zo’n manier te combineren”.

Sommige geloofsgroepen, waaronder joden, moslims en sommige christelijke denominaties, eisen om religieuze redenen eeuwigdurende grafrechten, hetgeen in strijd is met een wijdverbreid beleid van hergebruik van graven in sommige Europese landen. Maria, een rooms-katholieke migrante uit Ierland, waar eeuwigdurende graven de norm zijn, was geschokt toen zij het beleid van hergebruik van graven ontdekte in Luxemburg, waar het rooms-katholicisme de overheersende culturele context vormt. Het is ook belangrijk op te merken dat migranten met een christelijk geloof die begraven wensen te worden, doorgaans worden begraven in gewijde of seculiere meerderheidszones van begraafplaatsen, terwijl zij specifieke rituelen of herdenkingsculturen kunnen hebben die afwijken van de plaatselijke normen, bijvoorbeeld langere begrafenisceremonies of afwijkende openbare rouwrituelen. Uit deze voorbeelden blijkt dat de bestaande kennis van diverse praktijken moet worden aangevuld door een permanente dialoog met lokale gemeenschappen en overleg met individuen.

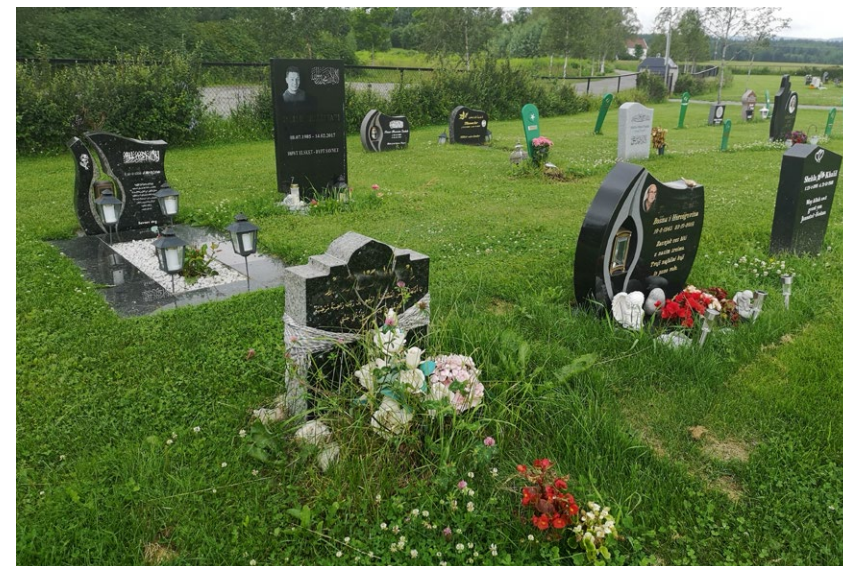
De bestaande kennis van diverse praktijken moet worden aangevuld door een permanente dialoog met lokale gemeenschappen en overleg met individuen.

Afbeelding 7. Joodse begraafplaats op een gemeentelijke begraafplaats, Dundee. Afbeelding 8. Chinese begraafplaats, aangelegd volgens de richtlijnen van feng shui, Zwolle.

In het algemeen bevordert een duidelijke bewegwijzering naar de verschillende gedeelten binnen een grotere begraafplaats de toegankelijkheid en het begrip van de verschillende religieuze en seculiere voorzieningen binnen het geheel. Joodse graven, echter, zijn vaak het slachtoffer van racistisch gemotiveerde vernieling. Uit vrees voor vandalisme heeft ook een moslimgemeenschap in Noorwegen gevraagd om geen bewegwijzering naar de moslimbegraving op een gemeentelijke begraafplaats. Dit benadrukt de noodzaak voor lokaal overleg. Het is ook belangrijk te wijzen op de uiteenlopende praktijken en esthetische voorkeuren binnen een geloofsgemeenschap, bijvoorbeeld voor verschillende denominaties of in verschillende plaatsen (zie afbeelding 9). Sommige religieuze groepen vinden echter dat zij alleen aan hun religieuze behoeften kunnen voldoen door te zorgen voor een particulier aanbod, zoals het geval was in Dundee, waar de Muslim Burial Trust een deel van de gemeentelijke begraafplaats kocht (zie afbeelding 10) om te zorgen voor een correcte oriëntatie van de graven, een snelle begraving en het weghouden van honden bij de graven, wanneer mensen die hun hond uitlaten de regels van de begraafplaats en de heiligheid van de graven vaak niet respecteren (zie afbeelding 11).

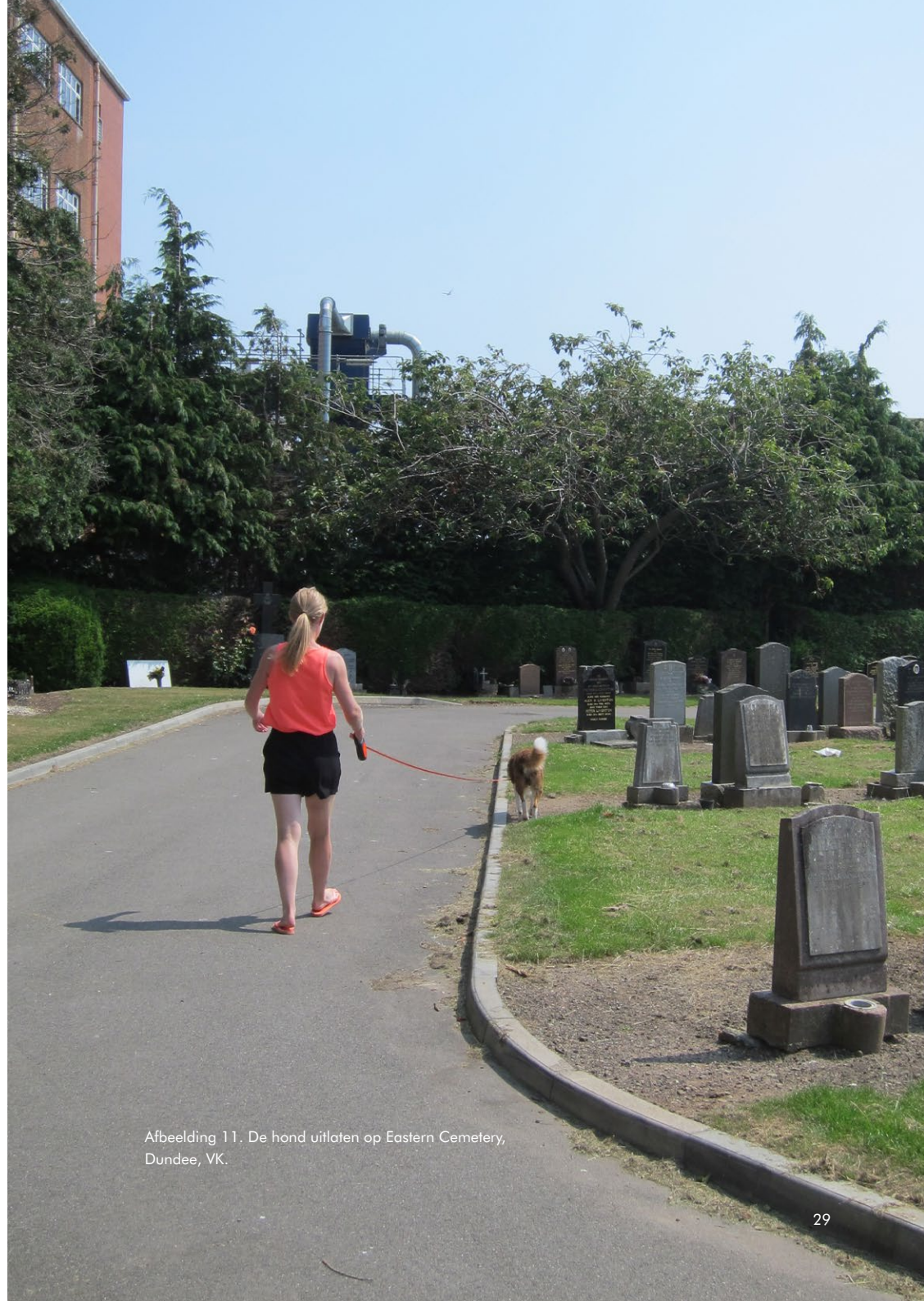
Afbeelding 9. Moslimbegraving met verschillende grafstenen, Drammen, Noorwegen.

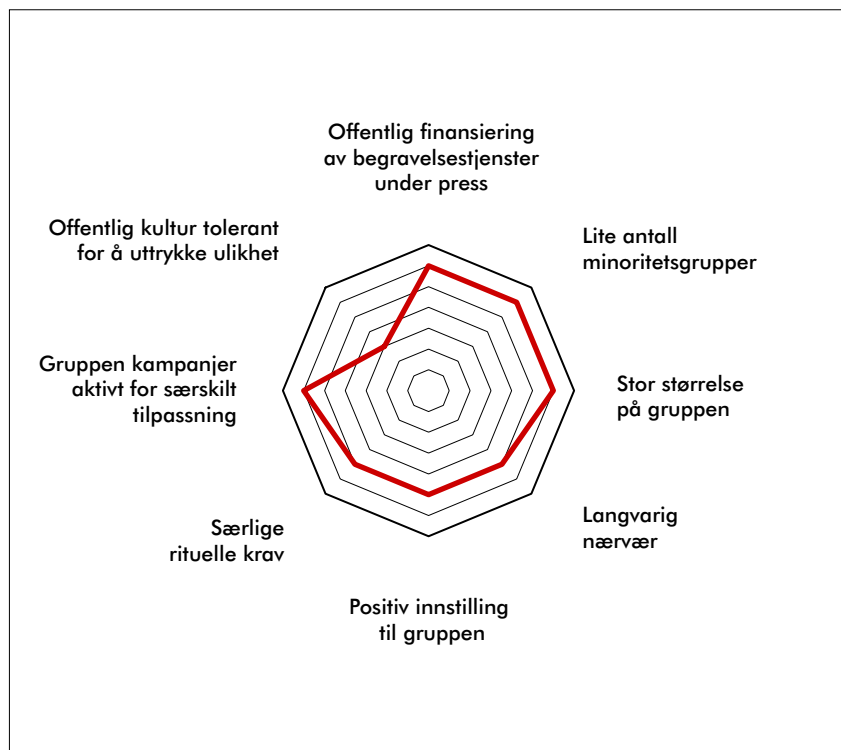
Afbeelding 10. Particuliere begraafplaats van de Muslim Burial Trust, grenzend aan een gemeentelijke begraafplaats, Dundee, VK; let op de uniforme grootte, vorm en kleur van de grafstenen.

Veel gemeentelijke dienstverleners hebben aandacht voor de uiteenlopende behoeften van verschillende religieuze en culturele groepen, met inbegrip van lokale variaties en veranderende trends in bevolking en praktijken. Dit is echter niet overal het geval, en nationale en lokale regelgeving en institutionele of individuele weerstand tegen veranderingen vormen belemmeringen voor inclusieve begraafplaatsen en crematoria. Het onvermogen om aan religieuze en culturele voorschriften in de omgang met het stoffelijk overschot te voldoen, leidt ertoe dat rouwenden zich onbegrepen en gemarginaliseerd voelen en zich zorgen maken over het welzijn van de overledenen (Maddrell et al. 2021).

Het Model van acht factoren (Eight-Factor Framework, Engelse afkorting: EFF; Jedan 2023) kan een nuttig instrument zijn om te begrijpen waarom bepaalde specifieke funeraire faciliteiten zijn voorgesteld voor een specifieke migranten- of minderheidsgroep, en kan helpen bij het plannen van het (toekomstige) aanbod. Het biedt een model voor het “in kaart brengen” van voorgestelde bijzondere delen van begraafplaatsen voor specifieke groepen in het licht van trends in groeps grootte/bevolkingssamenstelling, bestaande regelgeving en normen voor begraafplaatsen en financieringsbeperkingen, en het kan helpen bij het opstellen van aanvragen voor nieuwe funeraire faciliteiten om tegemoet te komen aan de behoeften van minderheden (zie afbeelding 12 hieronder).

Afbeelding 11. De hond uitlaten op Eastern Cemetery, Dundee, VK.

Afbeelding 12. Model van acht factoren (Engelse afkorting: EFF) voor de totstandkoming van bijzondere funeraire voorzieningen voor minderheden en migrantengroepen (Jedan 2023).

Voorbeelden van best practices

Zoals hierboven opgemerkt, hebben het personeel van begraafplaatsen en crematoria en lokale gemeenschappen samengewerkt om een aanbod te verzorgen voor alle gelovigen en niet-gelovigen en om persoonlijke voorkeuren waar mogelijk te faciliteren. Sommige van de onderstaande voorbeelden hebben betrekking op het verbeteren van processen, betrokkenheid van het publiek, communicatie en contacten, en creatieve antwoorden op lokale behoeften. De coronapandemie en de daarmee gepaard gaande beperkingen hebben voor extra uitdagingen gezorgd, maar hebben ook tot een aantal creatieve oplossingen geleid, zoals de opleiding van extra gemeentelijk vrijwilligerspersoneel; reeds gedolven graven voor snelle begrafenissen; een nieuw of ruimer gebruik van rituele buitenruimten; werving van nieuwe jongere vrijwilligers uit de gemeenschap voor religieuze rituelen zoals het wassen van dode lichamen of gemeenschappelijke gebeden; en meer faciliteiten voor live-streaming en digitale deelname aan uitvaarten (zie afbeelding 16). Elizabeth, een deelneemster in Cork, merkte op: “We hebben heel wat begrafenissen bekeken via streaming. Dus dat is een grote zegen geweest. Ik weet dat je dan niet de warmte van dierbaren om je heen hebt, maar ze hebben zeker geholpen. Er zijn ouderen die sowieso niet naar begrafenissen kunnen komen, dus ik hoop dat ze dit blijven doen voor begrafenissen en diensten”. Ook op sommige begraafplaatsen en bij crematoria nam het recreatieve gebruik tijdens de coronaperiode toe, waardoor meer werd nagedacht over mogelijke uitbreiding en/of zonering van recreatieve activiteiten.

Gemeentelijke begraafplaatsen en crematoria zijn zowel een openbare ruimte als een voorziening. Ze dienen een universele behoefte; zoals een imam in Cork opmerkte: “Als mensen sterven, zijn ze hetzelfde ... Katholiek of Moslim”. Begraafplaatsen en crematoria kunnen tevens ontmoetingsplaatsen zijn, ook binnen en tussen bepaalde gemeenschappen. Zoals een grafbezoeker van de *traveler*-gemeenschap in Cork opmerkte: “Het is waarschijnlijk de enige gelijkmaker ... We zijn allemaal hetzelfde, op het kerkhof zijn we allemaal hetzelfde. In feite zijn we meer verenigd op het kerkhof dan waar dan ook. Er is een man twee graven verder dan mijn broer die een grote zakenman was in Cork. Aan het graf praten we met zijn familie. In elke andere context zouden we elkaar nooit ontmoeten of met elkaar praten”. Het is duidelijk dat begraafplaatsen een groot potentieel

hebben om sociale ontmoetingen en een beter wederzijds begrip te bevorderen. Voorbeelden van best practices zijn onder meer:

Regelgeving, bestuur en planning

- Regelmatige herziening van de nationale regelgeving inzake begraafplaatsen en crematoria en van het lokale beleid in het licht van de veranderende demografische situatie, waardoor lokale/ bottom-up inzichten in nationale richtlijnen kunnen worden verwerkt
- Vertaling van informatie over gemeentelijke en andere uitvaartdiensten (inclusief eventuele rechten, kosten en voorschriften) in de talen van belangrijke lokale minderheden op websites en in folders
- Plaatselijke contacten en een gemeenschapsgerichte planning en ontwerp van begraafplaatsen en crematoria en diensten, met inbegrip van uitbreiding of herontwikkeling (zie afbeelding 13 a,b)

Ontwerp, faciliteiten en rituele ruimten

- Facilitering van diverse funeraire behoeften en voorkeuren, inclusief die van seculiere en lokale religieuze gemeenschappen
- Neutrale rituele gebouwen (bv. Zonder religieuze iconografie) (zie afbeelding 14 a)
- Een selectie van geschikte mobiele religieuze iconen die optioneel in begrafeniserituelen kunnen worden gebruikt (zie afbeelding 14 b)
- Aanpasbare rituele gebouwen (bv. Ruimten met extra plaatsen voor grote uitvaarten met live-streaming op tv-scherm)
- Rituele buitenruimten (bv. Voor gemeenschappelijk gebed van moslims, rituelen met social distancing of in een groene ruimte (zie afbeelding 15 a,b))
- Rituele wasfaciliteiten voor rouwenden (bv. Voor gemeenschappelijke gebeden van moslims) (zie afbeelding 14c)
- Facilitering van het bekijken/inleiden van de crematieoven voor hindoes en sikhs (zie afbeelding 16)
- Hoogwaardige audiosystemen die het gebruik toelaten van vooraf opgenomen persoonlijke of devotionele muziek, mantra's en gebeden
- Webcamverbindingen om de virtuele aanwezigheid/deelname van internationale rouwenden of personen met een zwakke gezondheid te faciliteren (zie afbeelding 17 a,b)

- Lijkschouwdiensten die actief werken aan de bescherming van de integriteit van het stoffelijk overschot en de snelle vrijgave van lichamen om aan religieuze eisen te voldoen, bijvoorbeeld door het gebruik van niet-invasieve autopsies
- De tijden op begraafplaatsen en crematoria verlengen om rekening te houden met grote groepen of uitgebreidere rituelen
- Weekendpersoneel bij crematoria en begraafplaatsen
- De hele week (zeven dagen) toegang tot artsen en ambtenaren van de burgerlijke stand voor akte en registratie van het overlijden om een snelle begrafenis of crematie mogelijk te maken
- Inclusieve ruimten die individuele expressie mogelijk maken (zie afbeelding 18)
- Faciliteiten en symbolen die diversiteit en inclusie weerspiegelen en vieren (zie voorbeelden in afbeeldingen 19 en 20)
- Verplaatsbare stoelen om een andere indeling of een ander gebruik van de ruimte in uitvaartzalen mogelijk te maken
- Toegankelijke parkeerplaatsen, paden, toiletvoorzieningen enz.
- Goede aansluiting op het openbaar vervoer
- Milieuvriendelijke extra parkeerplaatsen voor uitvaarten van leden van grote gemeenschappen
- Begraafplaatsen en tuinen van crematoria als belangrijke groene ruimtes binnen bepaalde lokaliteiten, zoals duidelijk was in sommige stedelijke gebieden tijdens de coronabeperkingen
- Zonerings voor vrijetijdsactiviteiten zoals het uitlaten van honden of lichaamsbeweging
- Ontwerp met het oog op milieuvoordelen, bijvoorbeeld door "natuurlijke" of "beboste" grafgebieden op te nemen op gemeentelijke begraafplaatsen

Communicatie en betrokkenheid van de gemeenschap

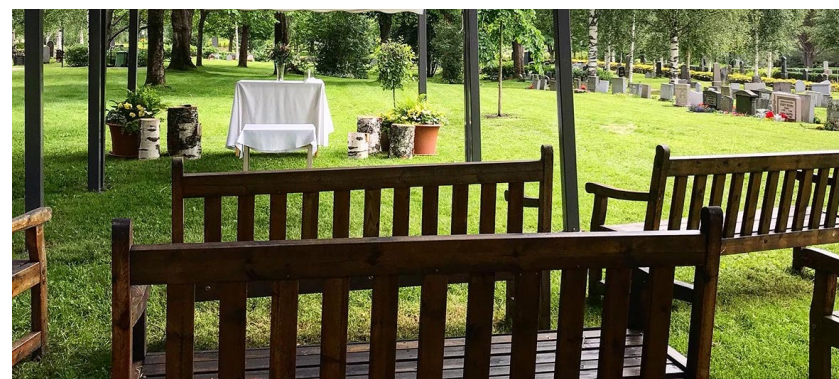
- Begraafplaatsen en terreinen van crematoria zijn sociale ruimten die een zinvolle interactie kunnen bevorderen. Informatie over de diverse gemeenschappen die gebruik maken van een bepaalde begraafplaats of crematorium kan het begrip over en van elkaar vergroten
- Goede communicatie en dialoog tussen professionals van begraafplaatsen en crematoria en lokale gemeenschappen
- Mogelijkheden voor sociale interactie scheppen, zoals zitplekken, cafés, evenementen en vrijwilligersfeesten
- De aanwezigheid van personeel op goed bekendgemaakte vaste uren kan de sociale interactie bevorderen; hetzelfde geldt voor de verbouwing van overtollige gebouwen ten behoeve van andere diensten zoals cafés, bloemisten en informatiepunten met toiletvoorzieningen
- Duidelijke informatie en bewegwijzering op begraafplaatsen en bij crematoria, ontworpen in overleg met lokale gemeenschappen (zie afbeelding 21 a,b,c)
- Evenementen voor begraafplaatsen en crematoria om plaatselijke betrokkenheid, interactie tussen verschillende gemeenschappen en kennis van verschillende praktijken en opties aan te moedigen,
- Bv. Rondleidingen, opendeurdagen, concerten, openbare lezingen, tentoonstellingen, discussiecafés en soortgelijke bewustmakingsevenementen
- De inzet van vrijwilligers die afkomstig zijn uit de lokale gemeenschap en geloofsgroepen, bv. Voor taken zoals contact maken met de gemeenschap, tuinieren, evenementen organiseren
- Samenwerking van gemeenschapsgroepen met dienstverleners om cultureel specifieke begraafplaatsfaciliteiten te creëren en te financieren, en om leden van de lokale gemeenschap op te leiden, ter ondersteuning van het personeel van de begraafplaats tijdens uitvaarten in het weekend
- Het identificeren van contactpersonen binnen gemeenschapsgroepen kan de communicatie met dienstverleners versoepelen en kan families en dienstverleners ondersteunen bij het regelen van uitvaarten
- Initiatieven uit de gemeenschap kunnen families en dienstverleners ondersteunen, bijvoorbeeld joodse en islamitische uitvaartcommissies die geld inzamelen voor gemeenschappelijke voorzieningen, zoals rituele wasruimten en lijkwagens, en voor individuele uitvaarten

Afbeelding 13a. Betrokkenheid van de gemeenschap bij de Chinese begraafplaats, Zwolle, Nederland. Afbeelding 13b. Creatieve workshop over het ontwerp van inclusieve begraafplaatsen en crematoria, Luxembourg Festival of Migration 2020.

Afbeelding 14a en b.
Neutrale rituele ruimten met
verplaatsbare stoelen en
draagbare religieuze iconen,
beschikbaar op aanvraag (VK).

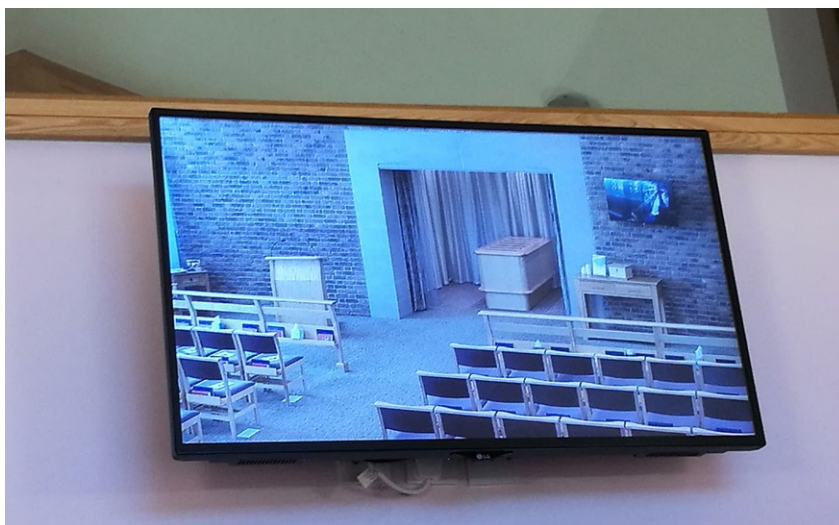
Afbeelding 15a. Moslimbegrafplaats op de gemeentelijke begraafplaats, Groningen, Nederland.
Afbeelding 15b. Rituele buitenruimte gecreëerd in 2020, Umeå, Zweden. Afbeelding 15c. Rituele
buitenruimtes en wasgelegenheden voor rouwenden.

Afbeelding 16. Voorziening voor het bekijken/inleiden van het crematieproces. Afbeelding 17a. Live-streaming naar ruimte met extra plaatsen (VK).

Afbeelding 17b. Livestreaming van een uitvaart (Zweden). Afbeelding 18. "Vrij veld" op een gemeentelijke begraafplaats, Groningen (Nederland), dat ruimte biedt aan verschillende graforiëntaties, grafmarkeringen en stijlen van grafversiering.

Afbeelding 19a. Windroos op een moslimbegraafplaats.
Afbeelding 19b.

Kleurgecodeerde oriëntaties in een faciliteit voor het wassen van het lichaam (beide Leeuwarden, Nederland).

Afbeelding 20a. Seculiere en multireligieuze iconografie op banken op een Nederlandse begraafplaats (Leeuwarden). Afbeelding 20b. Schaal met steentjes om grafbezoeken te markeren op het Joodse gedeelte van de gemeentelijke begraafplaats met "harde" landschapsarchitectuur, Luxemburg-Stad.

Deel 5 Conclusie

Afbeelding 21a. Kaart en informatie van de begraafplaats (Umeå, Zweden).

Afbeelding 21b. Wegwijzer die voor uiteenlopende religieuze groepen bestemde en functionele gedeeltes aangeeft (Eskilstuna, Zweden).

Afbeelding 21c. Regels voor het uitlaten van honden (Dundee, VK).

Het creëren van begraafplaatsen, crematoria en bijbehorende diensten die ruimte geven aan diversiteit is een essentieel onderdeel van een inclusieve multiculturele samenleving, waar iedereen het gevoel heeft “erbij te horen”, waar in ieders behoeften wordt voorzien en waar alle overledenen met respect worden behandeld. Dit zou een belangrijke, zij het vaak over het hoofd geziene, rol kunnen spelen in het Europese actieplan voor integratie en inclusie. Mogelijkheden creëren voor dialoog tussen minderheids- en meerderheidsgemeenschappen, en met dienstverleners en planners, is van vitaal belang voor het aanbieden en in stand houden van passende, doeltreffende en inclusieve begraafplaatsen, crematoria en andere uitvaartvoorzieningen. Ervaringen met uitvaarten tijdens de coronapandemie hebben ook duidelijk gemaakt dat innovatieve en inclusieve voorzieningen zoals live-streaming en rituele buitenruimten alle gebruikers ten goede kunnen komen.

Verbeterde diensten en faciliteiten die ervoor zorgen dat begraafplaatsen en crematoria toegankelijk zijn en meer inclusief wat betreft religieuze en seculiere behoeften, meerderheids- en minderheidsbehoeften, zorgen ervoor dat gemeentelijke begraafplaatsen en crematoria inclusieve openbare ruimten en diensten zijn. Een goede planning en ontwerp, waaronder goede verbindingen met het openbaar vervoer en toegankelijke parkeergelegenheid, zonering van vrijetijdsoverblijfsel en faciliteiten zoals zitbanken en cafés, maar ook gemeenschapsevenementen en mogelijkheden voor vrijwilligerswerk kunnen de interculturele dialoog en het wederzijds begrip bevorderen.

Afbeelding 22. Theehuis op een begraafplaats, Groningen, Nederland.

Belangrijkste referenties

- Beebeejaun, Y. (2012) Including the Excluded? Changing the Understandings of Ethnicity in Contemporary English Planning. *Planning Theory & Practice*, 13(4), 529-548.
- Beebeejaun, Y., McClymont, K., Maddrell, A., Mathijssen, B., & McNally, D. (2021). Death in the Peripheries: Planning for Minority Ethnic Groups beyond "the City." *Journal of Planning Education and Research*, <https://doi.org/10.1177/0739456X211043275>
- Cremation Society of Britain (2019) International Statistics (geraadpleegd op 30 sept 2022), <https://www.cremation.org.uk/International-cremation-statistics-2019>
- Europese Commissie (2020) Europees actieplan voor integratie en inclusie 2021-2027 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0758&qid=1632299185798>
- Francis, D., Neophytou, G. en Kellaheer, L. (2005) *The Secret Cemetery*. Londen: Berg.
- Gardner, K. (1998). Death, burial and bereavement amongst Bengali Muslims in Tower Hamlets, East London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, xxiv(iii), 507-22.
- Gunaratnam, Y. (2013). *Death and the Migrant: Bodies, Borders and Care*. Bloomsbury Academic
- Hadders, H. (2021 eerst online). Hindu urn burial in Norway: an option for the future? *Mortality*. DOI: 10.1080/13576275.2020.1869708
- Havik, P., Mapril, J. & Saraiva, C. (2018). Introduction. In P. J. Havik, J. Mapril & C. Saraiva (Eds.) *Death on the Move: managing narratives, silences and constraints in a trans-national perspective* (pp. 1–10). Cambridge Scholars Publishing
- Hunter, A. (2016). Deathscapes in diaspora: contesting space and negotiating home in contexts of post-migration diversity. *Social and Cultural Geography*, 17(2), 247-261. DOI:10.1080/14649365.2015.1059472
- Hunter, A. & Ammann, E. S. (2016) End-of-life Care and Rituals in Contexts of Post-migration Diversity in Europe: An Introduction, *Journal of Intercultural Studies*, 37(2), 95–102, DOI: 10.1080/07256868.2016.1142052
- Islam, F. & Netto, G. (2020). 'The virus does not discriminate'. Debunking the myth: the unequal impact of COVID-19 on ethnic minority groups, *Radical Statistics Journal*, 126, 19-23 <https://www.radstats.org.uk/no126/IslamNetto126.pdf>
- Jassal, L. K. (2015). Necromobilities: The Multi-sited Geographies of Death and Disposal in a Mobile World. *Mobilities*, 10(3), 486-509. DOI: 10.1080/17450101.2014.912049
- Jedan, C., Kmec, S., Kolnberger, T., Venbrux, E., & Westendorp, M. (2020). Co-creating ritual spaces and communities: An analysis of municipal cemetery Tongerseweg, Maastricht, 1812–2020. *Religions*, 11(9), 435. doi: <http://dx.doi.org/10.3390/rel11090435>
- Jedan, C. (2023- forthcoming), The Economics and Politics of Dedicated Funerary Provision for Migrant and Minority Groups. A Perspective from the Netherlands, in: Maddrell et al. (eds.), *Mobilities in Life and Death. Negotiating Room for Migrants and Minorities in European Cemeteries* (Imiscoe Research Series), Cham: Springer.
- Kadrouch-Outmany, K. (2014). Burial practices and desires among Muslims in the Netherlands: A matter of belonging, *Can. J. of Netherlandic Studies*, 33.2/34.1, 107– 128
- Maddrell A. (2020) 'Bereavement, grief, and consolation: Emotional-affective geographies of loss during COVID-19', *Dialogues in Human Geography* 10(2) 107-111, doi: <https://doi.org/10.1177/2043820620934947>
- Maddrell, A., Beebeejaun, Y., McClymont, K., McNally, D., Mathijssen, B. & Dogra, S.A., (2018). Deathscapes and Diversity in England and Wales: setting an agenda, *Revista d'Etnologia de Catalunya* 43, 38–53
- Maddrell A., McNally D., Beebeejaun Y., McClymont K. and Mathijssen B. (2021 eerst online), Intersections of (infra)structural violence and cultural inclusion: the geopolitics of minority cemeteries and crematoria provision, *Transactions of the Institute of British Geographers* <http://doi.org/10.1111/tran.12437>
- Maddrell, A., Beebeejaun, Y., Kmec, S. & Wingren, C. (2022 eerst online) Cemeteries and crematoria, forgotten public space in multicultural Europe. An agenda for inclusion and citizenship. *Area*, 00, 1– 9. <https://doi.org/10.1111/area.12824>
- Marjavaara, R. (2017). Selecting a place of rest after a life on the move: determinants of post-mortal mobility in Sweden, *Applied Mobilities*, 2(2), 166-181, DOI: 10.1080/23800127.2017.1326779
- Nordh, H., House, D., Westendorp, M., Maddrell, A., Wingren, C., Kmec, S., McClymont, K. Jedan, C., Uteng, P. T., Beebeejaun, Y., & Venbrux, E. (2021). Rules, Norms and Practices – A Comparative Study Exploring Disposal Practices and Facilities in Northern Europe. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, <https://doi.org/10.1177/00302228211042138>
- Rugg, J. (2020). Social justice and cemetery systems. *Death Studies*. DOI:10.1080/07481187.2020.1776791
- Skår, M., Nordh, H. & Swensen, G. (2018). Green urban cemeteries: more than just parks. *Journal of urbanism*, 11(3), 362-382. DOI:10.1080/17549175.2018.1470104
- Shhajor, A., Heessels, M., Van der Velde, P. & Venbrux, E. (2010). Aan de Ganges in Twente. Onderhandelen over vormgeving van hindoedodenrituelen in Nederland. *Quotidian*, 83-102.
- Tolia-Kelly, D. (2008) Investigations into diasporic 'Cosmopolitanism': beyond native mythologies of the 'non-native'. In C. Dwyer & C. Bressey (Eds.), *New Geographies of Race and Racism* (pp. 283–296). Ashgate
- Wojtkowiak, J., Rutjens, B. T., & Venbrux, E. (2010). Meaning Making and Death in a Secular Society: A Dutch Survey Study. *Archive for the Psychology of Religion*, 32(3), 363– 373. <https://doi.org/10.1163/157361210X532059>

De auteurs

Yasminah Beebeejaun (UCL), Danielle House (University of Reading), Christoph Jedan (Rijksuniversiteit Groningen), Sonja Kmec (Universiteit van Luxemburg), Marianne Knapskog (TOI), Avril Maddrell (University of Reading), Katie McClymont (UWE), Helena Nordh (SLU), Eric Venbrux (Universiteit van Nijmegen), Tanu Priya Uteng (TOI), Mariske Westendorp (Universiteit Utrecht), Carola Wingren (SLU).
Met aanvullende projectassistentie van Vevila Dornelles (University of Reading) en Farjana Islam (Heriot-Watt University).

Contact

Projectleider Professor Avril Maddrell (avril.maddrell@reading.ac.uk)

Dankwoord

Onze oprechte dank aan iedereen die aan dit onderzoek heeft deelgenomen en het heeft gesteund. Onder meer de geïnterviewden en gemeenschapsgroepen, onze projectpartners, het *Royal Town Planning Institute* (VK en Repuliek Ierland), het Nederlandse Uitvaartmuseum Tot Zover en de stichting Terebinth (Nederland); en het financieringsbureau *Humanities in the European Research Area*.

Fotocredits

Danielle House, Christoph Jedan, Sonja Kmec, Marianne Knapskog, Avril Maddrell, Brenda Mathijssen, Helena Nordh, Mariske Westendorp.

Copyright

Dit werk is gelicenseerd onder creative commons cc-by_nc-nd.

Website

cemi-hera.org

Ontwerp door

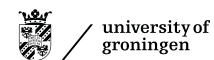
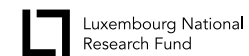
Bison Bison

HERA

NWO

cemi-hera.org